

TEMA
Stenen
& *kyrkan*

Stenen har sedan begynnelsen varit en symbol för kyrkan – både som förnyare och som förvaltare. Men vilken roll har stenen i framtidens kyrka?

Skribenten **Petter Eklund** har sökt svaret som ständigt förändras.

Krematoriet i Kalmar

Strindberg Arkitekter fick Stenpriset 2014 för arbetet med renoveringen och tillbyggnaden av krematoriet vid Norra kyrkogården i Kalmar. Staffan Strindberg arbetade i åtta år med projektet. Nyttillkomna byggnader anpassades till 60-talets formspråk, men laddades med samtida formelement. Här finns också finessen i bygget: en lyhörd och högkvalitativ anpassning till både historia och framtid, och framförallt till besökaren.

– Här ska alla få plats, oavsett vem man är eller i vilken religion man hör hemma, förklarade han i en intervju i Sten samma år.

FOTO: ANNA RUT FRIDHOLM

DET
EVIGA ▶▶

”Sten är kyrkans grundmur,
den står för beständighet. Men varje tid
ska göra sin nytolkning.”

HEIKKI RANTA, STIFTSANTIKVARIE I LUNDS STIFT

En tro fast som berget, skrivet i sten, bergsäkert, ner till berg. Natursten har i alla tider varit kopplad till våra existentiella djupa frågor: tro, hopp, historia och minnen.

Frågor kring livet uppstår ofta kring sten som kan visa oss ”konsten att stanna och äga tyngd”, som poeten Werner Aspenström skrev i sin kända dikt *Gossen Gråsten*. Natursten är ett existentiellt material. Därför kopplas den också till religion och gudstro. Kyrkan har alltid tytt sig till sten, använt sten, byggt och uttryckt sig med sten. De gotiska katedralerna är svindlande materialsymfonier till Guds ära och människans dröm om att lyftas från jordelivet till evigheten. Även i de minsta lantkyrkorna, byggda med väldiga uppoffringar i fattiga församlingar, är naturstenen närvarande som en stabilisator, påminnande om tidlöshet och tradition.

Heikki Ranta, stiftsantikvarie i Lunds stift, framhåller naturstens hållbarhet.

– Svenska kyrkan har en medveten policy om miljö och hållbarhet. Återanvändning är ett centralt tema. Historiskt sett har kyrkan alltid satsat på bästa kvalitet.

Heikki är utbildad på byggnadsantikvarisk linje på Högskolan Gotland. Han har läst teologi och konstvetenskap och är antikvarie i Lund sedan 2011. Stiftet är Sveriges i särklass största med 520 kyrkor. Heikkis arbete är en balansgång mellan förändring och bevarande. Han är anställd av Svenska kyrkan och ska övervaka den kyrkliga verksamheten och utvecklingen, men också påpeka kulturhistorisk hänsyn.

– Jag ska inspirera och ge stöd.

Som ledord har han riksdagens kulturpolitiska mål.

– Vi ska bevara, använda och utveckla vårt levande kulturarv. Man måste påminnas om det ofta. Mina kolleger ska våga använda och utveckla och inte

bara bevara. Värdet i kyrkan är att den ständigt har förändrats. Vi har inte en enda äkta medeltida kyrka kvar med jordstampat golv och ingen elektricitet.

Att kyrkor har byggts i sten har inte bara med ett närbeläget och stabilt byggmaterial att göra. En central del av den kyrkliga stenens betydelse finns i dess bibliska rötter. Den finns en kyrklig ur-sten: Jakobs huvudkudde.

– De som byggde kyrkorna tänkte nog inte så mycket på evighetens perspektiv, de tänkte nog bakåt på den evighet som fanns innan, säger Heikki och berättar om Jakobs dröm, skildrad i Gamla testamentets Första Mosebok 28:12.

Patriarken Jakob sov i öknen med en sten som huvudkudde. I en dröm såg han en stege som gick mellan jorden och himlen och änglar som klättrade upp och ner. Gud uppenbarade sig i drömmen och gav landet till Jakob och en vision om att hans släkt skulle sprida sig i alla väderstreck. När Jakob hade vaknat reste han stenen till en stod som skulle bli ett Guds hus.

Det är ur bilden för de kristna kyrkorna, något byggt i sten. Det första judiska templet var Salomos tempel i Jerusalem. När munkarna senare började bygga kristna kyrkor överfördes måtten från templet till kyrkorna.

– Som stiftsantikvarie är det viktigt att komma ihåg detta. Sten är kyrkans grundmur, den står för beständighet. Men varje tid ska göra sin nytolkning.

Natursten är alltid närvarande i stora kyrkorestaurationer.

– Sten är ett bra, men dyrt material. Vi ska se till att välja beprövade material med bästa tillgängliga kvalitet, men måste också tänka på både kostnader och att vi har ett ansvar för miljön inför framtiden.

Förundersökningar för att härleda den äldre stenens ursprung är ekonomiskt tunga poster. Vid restaureringar ska man försöka undvika att ersätta sten med andra material.

– Vi gör inte som på 1500-talet, då rasade stenmurar byggdes upp med tegel.

Det är församlingarna som köper in stenen. Heikki kan inte göra beställningarna, men han har god kontakt med stenindustrin, besöker anläggningar och diskuterar bevarandefrågor, material och hantverk. Han kan närvara vid projekteringar och kostnadsberäkningar och hjälper till att motivera ansökningar.

Vilka restaureringar som ska göras bestäms av kyrkornas ägare, församlingarna, och deras ekonomi. Ett pågående projekt i Heikki Rantas stift är restaureringen av Stora Hammars nya kyrka i Höllviken nära Falsterbo, en tegelkyrka med utvändiga dekorationer av Komstadkalksten.

– Den har vackra, skiftande grå nyanser, men är värdelös i utemiljö.

Efter 100 år har detaljerna vittrat sönder fullständigt och sten började falla. I samarbete med arkitekten och projektledaren Mats Edström på kontoret Barup & Edström, ersätts nu Komstad med svart Jämtlandskalksten, ett arbete som har utförts av Marmor & Granit i Kristianstad. (Läs mer på sid 24.)

I varje nytt projekt vill stiftet föra in utbildning. Heikki Ranta efterlyser till exempel fler stenkonservatorer.

– Folk som kan gamla material lyser med sin frånvaro. Det finns ett stort behov kopplat till universitet och kyrka.

När det kommer till nya kyrkor har stenen inget automatiskt psykologiskt företräde. Numera arbetar man med tegel och lecablock, men kyrkgolven ska helst vara i sten.

– Kalksten dominerar härnere. När vi

Ventlinge kyrka

I Ventlinge kyrka på Öland påbörjades 2008 ett rivnings- och demonteringsarbete. Då upptäcktes ett gammalt kalkstensgolv som täckte större delen av långhuset. Golvet daterades till tidigt 1600-tal. Efter utredning beslutade Växjö stift att kyrkorummet skulle återknytas till den medeltida traditionen med fria golvytor och fasta bänkar endast längs väggarna.

- Förändringen överensstämde med församlingens vision om att kunna använda kyrkorummet på ett mer varierat sätt, säger bebyggelseantikvarie Jan Westergren.

För att framhäva det medeltida ursprunget har man markerat de underliggande murresterna med sten i avvikande slipning.

Sandsborgskyrkogården

År 2014 invigde Sandsborgskyrkogården i Stockholm den första askgravlunden i Sverige där askan kunde gravsättas i vatten. Gravlunden är inspirerad av ungerska traditioner där vatten för askan vidare till en minneslund. Några av de vanligaste svenska naturstensarterna utgör bokstavligen grunden för anläggningen: en stödmur är tillverkad i grå granit och Röd Vånga, stensorter som återkommer i smyckningsytor och i dammen där askspridningen sker. Minnesplattorna med namnskriptionerna monteras på stenpelare av svart diabas.

renoverar golv beställer vi gärna Ölands-kalksten, säger Heikki Ranta. Skiffer har dykt upp som ett populärt material i inredning. På kyrkorna hittar vi skiffern främst i gamla tak som måste bytas ut.

- Vi köper ersättningsmaterial från utlandet, mest engelsk skiffer via Nordskiffer som har tillgång till 300-400 olika skiffertyper. Men är det hållbart att transportera sten över världen till Sverige? Sånt måste vi beakta och göra våra miljöprioriteringar.

Kyrkans sten är stadd i förändring. Församlingarna äger kyrkobyggnaderna och ansvarar för deras tillstånd och drift. När församlingarna krymper kan deras stolta stenkyrkor bli en belastning, kostsam och krävande i all sin tyngd och långsamma nedbrytning.

Heikki berättar om Odarslövs kyrka utanför Lund, en romansk byggnad från 1100-talet. På 1800-talet byggdes kyrkan om av arkitekten och filologen Carl Georg Brunius som ansvarade för restaurationer av massvis av byggnader och ett 30-tal kyrkor, bland dem domkyrkorna i Lund och Växjö. Något gick fel i Odarslöv och kyrkan fick stängas 1990 på grund av sättningsskador, rasrisk och mögel. Byggnaden avkristnades och församlingen ville sälja den. Då trädde Heikki Ranta in och lyckades driva upp ny entusiasm.

- Jag sa: Kyrkan har funnits i er ägo i tusen år. Sälj den inte, utan tänk i andra banor, berättar han.

Det kan räcka med att lyfta blicken. Omgivningen kring Odarslövs problemfyllda kyrka förändras snabbt. Den nya stadsdelen Brunnhög samt Science City byggs i närheten, framdriven av det väldiga projektet ESS, ett acceleratorlaboratorium som ska bli större än Cern. 15 000 människor ska bo i Science City och den medeltida kyrkan kommer så småningom att hamna i ett nytt centrum. Plötsligt finns det massor av möjligheter till användning; förskola, kulturhus ...

- Församlingen är jätteglad. Efter 25 år av tystnad har kyrkan åter blivit viktig och ska få ett nytt fantastiskt liv.

”Det görs enklare och mindre stenar i dag. Vi lägger långt mycket mer pengar på köksbänkar och inredning än på gravstenar.”

NIKLAS GUSTAFSSON, NILSSONS STENHUGGERI I SÖLVESBORG

Heikki Ranta,
stiftsantikvarie
i Lunds stift.

Den här typen av trender är utmärkande för kyrkan. Om en kyrka inte används på 20 år behöver församlingen inte bli rädd. Mest gäller det nog folk-täta, expansiva trakter som Skåne. En övergiven stenkyrka i Norrlands inland står inför en mer osäker framtid.

– Men om 70 år kan vad som helst ha hänt med världen. Vi kan få en ny folkvandring och kyrkorna blir aktuella igen.

För att sprida kunskap om utvecklingen inom kyrkan och de antikvariska konsekvenserna har Heikki Ranta anordnat seminarier om bevarande och utveckling på temat Framtidens kyrka. Bland annat har han bjudit in experter från organisationen CCT, The Churches Conservation Trust, som sedan 1969 förvaltar, vårdar och underhåller 350 underutnyttjade kyrkor i England.

Idén är att samtidigt utveckla kulturarvet och använda kyrkorna till nya slags verksamheter. Privata sponsorer ger bidrag, volontärer håller kostnaderna nere. Idéerna är vildvuxna: kyrkor som konsertlokaler, teatrar, ungdomsverksamhet, lokaler för hantverk. Viktigt är att skaffa sig långsiktiga tankar kring kyrkorummen, så att de inte blir jippoartade. Det måste ske inom en anti-kvarisk ram.

– Det finns få lokaler med sådana volymer, säger Heikki och berättar om en kyrka i Bristol som har blivit cirkusskola.

– Man har allt som behövs men har också bevarat altaret, så att det går att ha gudstjänster.

I en avkristnad engelsk kyrka finns möjligheten att genomföra ett antal gudstjänster om året.

– Jag har besökt en nygotisk kyrka ombyggd till klättercentrum fyllt med byggnadsställningar som inte påverkar arkitekturen. Det är riktigt häftigt och jättepopulärt med bland annat många

svenska klättrare, eftersom klättring ska bli en OS-gren.

Kyrkans sten är inte bara byggnader, utan också personliga minnesmärken; våra gravstenar. Den utgör en väldig stenkarta över vår historia och hur våra släkter har velat markera status inför eftervärlden. Men gravstenarnas betydelse förändras nu snabbt.

– De stora bumlingarnas tid är över, åtminstone för tillfället, säger Heikki Ranta och beskriver en stenmarknad i både avveckling och tänkbar utveckling.

Sten dominerar ännu kyrkogårdarna, men nya seder är på väg in.

Eva Grönwall är trädgårdsingenjör på Begravnings- och kyrkogårdsenheten på Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation.

– Allt fler efterlevande väljer kollektiva, enklare gravformer där man inte behöver ha ansvar för gravanordning och skötsel. Många efterlevande lägger inte längre lika stor vikt vid att ha kvar en gravplats i flera generationer utan återlämnar gravplats med gravsten, till och med innan den lagstadgade kostnadsfria rätten på 25 år har gått ut, säger hon.

Vi i Sverige tänker rationellt kring slutförvaringen. Hela 80 procent av landets befolkning kremaras och sätts i gravlundar och minneslundar.

– Det görs enklare och mindre stenar i dag. Vi lägger långt mycket mer pengar på köksbänkar och inredning än på gravstenar, säger Niklas Gustafsson på Nilssons Stenhuggeri i Sölvesborg.

– På åttiotalet var det kutym med stående gravstenar, en meter breda upp till och 70 centimeter höga. I dag är det samma snittpris på nyhuggen gravsten som det var för 30 år sedan.

Rörligheten i samhället påverkar också kyrkogårdarna. Vi flyttar oftare i dag, vill hellre lägga våra pengar på resor än på dyrbara stenar och

FOTO: NILSSONS STENHUGGERI

Gamla kyrkogården, Karlskoga

När den nya askgravlunden på Gamla kyrkogården i Karlskoga invigdes i höstas konstaterade kyrkoherde Pernilla Rosin att en ny era för gravsättning tagit vid.

– Kanske kan det hjälpa människor något i sin sorg att ha en plats att gå till. Som inte behöver skötas, men där ändå namnet finns att vila ögonen på. Det är mitt hopp, sa hon i sitt tal.

Stenen i Skarstad Röd Bohus ritades av arkitekt Hans Hallberg med Dan Collin som smakråd. Den levererades av Bröderna Bäckmans Stenhuggeri i Karlstad och tillverkades av Nilssons Stenhuggeri i Sölvesborg. Stenens sockel är nedgrävd 1,5 meter.

TEMA Stenen & kyrkan

Murar i kryssharnad Skarstad Röd Bohus. Typsnittet heter Perpetua, vilket kan översättas till evig, beständig.

ASKGRAVLUND

Hönö minneslund

Hönö minneslund och askgravlund bildar en enhet med hjälp av två granitmurar som symboliserar evighet. Mareld landskapsarkitekters uppdrag bestod i att gestalta en minneslund – Lugnet innanför muren. När den stod färdig 2012 utökades uppdraget med en askgravlund – Brynet och utsikten. – Det var helt naturligt att låta minneslund och askgravlund bli en helhet, säger Bo Larses, landskapsarkitekt vid Mareld.

FOTO: BO LARSES/MARELD

gravarna glöms bort. Gravkulturerna i Sverige och utomlands skiljer sig åt. Utomlands används gravarna ofta som levande minnesplatser som besöks.

När utlandsfödda begravs i Sverige läggs fortfarande stora summor på påkostade gravstenar. Nilssons Stenhuggeri monterade nyligen en gravsten som hade kostat 50 000 kronor, men det tillhör ovanligheterna. Så småningom överlever gravstenarna minnet av de som ligger i graven. När en gravrätt har gått ut, tidigast efter 25 år, tar församlingen hand om stenen. Då kan den antingen sparas som kulturhistoriskt värdefull, eller kasseras. Mycket sten krossas till vägbyggen.

Heikki Ranta tror på ett mer aktivt återbruk och att överblivna gravstenar kan få nytt liv som byggsten. I stället för att köpa in trist marksten i betong kunde kyrkan använda sig av gravstenarnas hållbarhet och fina material i gångar, ramper och murar, som kantlister i minneslundar eller sittplatser.

– Det är inget angrepp på det heliga.

Att förädla gravstensberget till nygammal byggsten kan bli en stor framtida uppgift för stenhuggerierna.

”Det är inget angrepp på det heliga. Att förädla gravstensberget till nygammal byggsten kan bli en stor framtida uppgift för stenhuggerierna.”

HEIKKI RANTA, STIFTSANTIKVARIE I LUNDS STIFT

Men hur ska vi minnas de döda i morgon? Blir sten ett självklart val på fysiska kyrkogårdar? All arbetsintensiv verksamhet, som just skötseln av kyrkogårdar, kommer att sättas under prispress. Rationell vård påverkar kyrkogårdarnas fysionomi. Nu slår askgravlundar ut traditionella gravstenar.

Vad är nästa steg? Ska robotar ta över skötseln av kyrkogårdarna precis som de robotgräsklippare som nu sprids i svenska trädgårdar och påverkar deras geografi till plattare, mer homogena gräsplaner. Hur kommer kyrkogårdarnas utseende att förändras med nya former av skötsel? Hur länge ska de vårdas? ”I all framtid” är ett tänjbart, egentligen omöjligt begrepp, som för-

ändras med kostnader, personal, arbetsförhållanden och ny teknik. I dag finns gravstenar med streckkoder där stenens namn bara är början på berättelsen. Med mobilen i nypan kan stenarna tala via hemsidor. Kommer framtidens kyrkogårdar att avlägsna sig från geografin och i stället utvecklas på nätet?

Man kan tänka sig gravanläggningar som oändliga digitala världar, där man loggar in och beger sig på vandring, besöker släktens gravlänkar. Alla kan bidra, delta i bygget, göra egna tillägg, lägga in filmsnuttar, musik och Super 8-sekvenser från en avlägsen barndom. Kanske ska de döda leva vidare som digitala spöken, för evigt svävande i molnet, utan förankring i naturstenens tyngd och tidlöshet. ■